

Бердиева Гулмира Жураевна,

Тошкент ижтимоий инновация университети
(Тошкент шаҳри) "Педагогика ва психология"
кафедраси доценти, психология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

ТАЪЛИМ МУҲИТИДА БУЛЛИНГ МУАММОСИ

УДК: 37.015.3

[HTTPS://DOI.ORG/10.34920/SO/VOL_2025_ISSUE_3_5](https://doi.org/10.34920/so/vol_2025_issue_3_5)

БЕРДИЕВА Г.Ж. ТАЪЛИМ МУҲИТИДА БУЛЛИНГ МУАММОСИ

Ушбу мақола таълим муҳитида зўравонлик муаммосига бағишланган. Бундай ҳодиса ҳар доим инсоният жамиятининг бир қисми бўлган. Унинг турли шакл ва кўринишларини фаолиятнинг барча соҳаларида ажратиб кўрсатиш мумкин. Ушбу мақолада зўравонликнинг буллинг каби шакли, унинг шакллари, турлари, хусусиятлари ва оқибатлари кўриб чиқилади.

Таянч сўз ва тушунчалар: таълим муҳити, зўравонлик, буллинг, индивидуал, изоляция, стресс, импульсив, дамдуз, кибербуллинг.

БЕРДИЕВА Г.Ж. ПРОБЛЕМА БУЛЛИНГА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Данная статья посвящена проблеме насилия в образовательной среде. Это явление всегда было частью человеческого общества. Его различные формы и проявления можно выделить во всех сферах деятельности. В данной статье рассматривается такая форма насилия, как буллинг, ее формы, виды, характеристики и последствия.

Ключевые слова и понятия: образовательная среда, насилие, буллинг, личность, изоляция, стресс, импульсив, дамдуз, кибербуллинг.

BERDIYEVA G.J. THE PROBLEM OF BULLYING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

This article is devoted to the problem of violence in the educational environment. This phenomenon has always been part of human society. Its various forms and manifestations can be identified in all spheres of activity. This article examines such a form of violence as bullying, its forms, types, characteristics and consequences.

Key words and concepts: educational environment, violence, bullying, personality, isolation, stress, impulsive, damduz, cyberbullying.

Кириш.

Замонавий дунё индивидуализмнинг бузилган шаклланиши ва ривожланишига ёрдам беради. Ижтимоий изоляция инсон ҳаётини ташкил этиш, унинг мулоқотлари, анъанавий ижтимоий алоқаларнинг трансформациясига олиб келади¹. Ушбу омиллар мажмуаси одамлар ўртасидаги муносабатларда шафқатсизлик ва зўравонликнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бундан ташқари, ижтимоий таранглик, стресслар, кундалик ҳаётдаги тажовузкорлик ҳам келиб чиқиши сабаб бўлади. Болаларнинг синфдошлари билан ўзаро таъсирида зўравонлик ўз аксини топиши, бунинг натижаси унинг таълим муассасаларида тарқалиши алоҳида ташвиш уйғотади.

Мактаб зўравонлиги - бу болалар ёки ўқитувчилар ўртасида ўқувчиларга нисбатан ва камдан-кам ҳолларда ўқувчилар томонидан ўқитувчига нисбатан намоён бўладиган ҳиссий ва жисмоний зўравонликдир². Қоида тариқасида, бундай зўравонлик заифроқ ёки бошқалардан бир оз фарқ қиладиган алоҳида шахсга, шунингдек, аутсайдерлар ёки мағлубиятга учраганлар деб аталадиган одамларнинг бутун гуруҳларига қаратилган. Бундай ҳаракатлар яқка ёки такрорий хусусиятга эга бўлиб, зарар етказишга интилиш ҳар доим қасддан бўлади. Замонавий илмий адабиётда инсонга қаратилган очиқ салбий психологик босим буллинг деб номланган.

Мавзу бўйича илмий адабиётларнинг қисқача шарҳи.

Мактабда таъқиб қилиш ҳақида биринчи эслатма анча олдин пайдо бўлган. 1905 йилда К. Дюкс³ ўз ишини нашр этди. Аммо буллинг ҳақидаги биринчи билимлар XX асрнинг 90-йилларида Д. Лейна, Э. Мунте, Д. Олвеус, А. Пикас, Э. Роланд⁴ ва бошқалар каби олимлар томонидан тизимлаштирилган. Ден Олве-

уснинг маълумотларига кўра, дунёнинг барча ривожланган мамлакатларида қизларнинг тахминан 16% ва ўғил болаларнинг 17,5% ойига 2-3 марта у ёки бу шаклда буллинг қурбони бўлади. Баъзи ҳолларда бу эпизодик равишда, яъни вақти-вақти билан содир бўлади, аммо баъзида болани синфдошлари мунтазам равишда камситади ва масхара қилади. Шунингдек, қизларнинг 7% ва ўғил болаларнинг 12% таъқиб қилиш ташаббускори - булллерлар⁵. Ушбу маълумотлар деярли барча мамлакатларга мос келади.

Янги аср бошидаги маҳаллий тадқиқотларда ушбу муаммо И.С. Бердишев, И.С. Кон ва бошқаларнинг ишларида ўз аксини топган. Ушбу тадқиқотлар шуни кўрсатадики, таълим муҳиtida буллингнинг мавжудлиги болалар учун мактаб уйда тўпланган салбий энергияни чиқариш полигони бўлганлиги сабабли юзага келади.

Мактабда болалар орасида «сохта раҳбар» диапозонида муайян роль муносабатлари шаклланади. Буллингнинг ривожланиши ва тарқалишининг қўшимча омили педагогларнинг ушбу муаммога қарши курашишга қодир эмаслиги, ҳатто истамаслигидир.

Шундай қилиб, буллингни алоҳида ижтимоий ҳодиса сифатида кўриш мумкин, унинг ёрдамида инсон ўзининг номукамаллигини бошқа инсонга қаратилган тажовузкорлик орқали яширади.

Д. Олвеус буллинг - бу ҳимоя қила олмайдиган ва узоқ вақт давомида давом этадиган шахсга ёки гуруҳга нисбатан шахс ёки гуруҳ томонидан зўравонлик эканлигини таъкидлайди⁶.

Социолог И.С. Коннинг фикрига кўра, буллинг - бу қўрқитиш, бошқа одамда қўрқув уйғотиш ва шу билан унга бўйсундиришга қаратилган жисмоний ёки психологик терор⁷.

Бу оғриқ, масхара қилиш, бошқа одамнинг мулкани эгаллашдан завқ оладиган жисмонан ва/ёки психологик жиҳатдан кучли

¹ Berdieva G.J. "Relationships between conflict behavior and conflict situations in the student community". American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 10, 412-415. Retrieved from <http://www.ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/389>

² Berdieva Gulmira Juraevna. "Psychological basis of the concept of conflict behavior". Archive of Conferences, 2021 yil.

³ Health at school, Dukes Clement (1905), London, Rivington, 1905, XXXVI, 606 p.

⁴ Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / под ред. Д. Лэйна и Э. Миллера. СПб., 2001..

⁵ Berdiyeva, G. (2024). Bullying in the pedagogical team: a socio-psychological analysis. News of the NUUZ, 1(1.10.1), 59-60. <https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.10.1.4721>

⁶ Berdiyeva, G. (2024). Bullying in the pedagogical team: a socio-psychological analysis. News of the NUUZ, 1(1.10.1), 59-60. <https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.10.1.4721>

⁷ Smith, P. K., & Sharp, S. (1994). «School Bullying: Insights and Perspectives» Routledge.

шахс ёки гуруҳ томонидан шафқатсиз муомала. Зўравонликка дучор бўлган болалар уят ва ўзига ишончсизликни ҳис қилишга мойил бўладилар ва таъқиб қилиш ва камситиш ҳақида хабар бермасликни афзал кўрадилар¹.

Ушбу тадқиқотнинг мақсади – таълим муассасаларида буллинг муаммосини тизимли равишда ўрганиш, унинг сабаблари ва оқибатларини таҳлил қилиш ҳамда самарали профилактика чораларини ишлаб чиқишдан иборат. Шунингдек, тадқиқот таълим муҳиtida буллингнинг ижтимоий-психологик таъсирини аниқлашга қаратилган. Буллинг таълим муассасаларидаги ўқувчилар ва талабаларнинг руҳий саломатлигига таъсир қилувчи жиддий ижтимоий муаммолардан бири сифатида ўрганилади. Тадқиқотда буллингнинг жисмоний, психологик, ижтимоий ва кибербуллинг шакллари ва уларнинг шахс шаклланишига таъсири таҳлил қилинади. Илмий иш мактаб ва университет муҳиtida буллингни камайтиришга қаратилган услубий тавсияларни ишлаб чиқишни мақсад қилади.

Тадқиқот объекти – таълим муассасаларидаги ўқув жараёнида буллинг билан боғлиқ ижтимоий-психологик ҳолатлар, буллингга дуч келган ўқувчилар ва уни амалга оширувчи шахслар (агрессорлар) ҳамда таълим муҳиtidaги буллингнинг ривожланишига таъсир қилувчи омиллар.

Тадқиқот предмети – таълим муҳиtida буллингни келтириб чиқарувчи сабаблар, унинг шакллари, оқибатлари ва олдини олиш механизмлари.

Тадқиқотда қўлланилган методлар.

Теоретик таҳлил – илмий адабиётлар, халқаро ва миллий тадқиқотлар ўрганилиб, буллингга оид асосий тушунча ва ёндашувлар таҳлил қилинди.

Социологик сўровлар – таълим муассасалари ўқувчилари, талабалари ва ўқитувчилари ўртасида аноним сўровлар ўтказилиб, буллинг даражаси аниқланди.

Психологик тестлар – жабрланувчи ва агрессорларнинг руҳий ҳолатини баҳолаш учун тест усулларида фойдаланилди.

Кейс-стади (кейсли тадқиқотлар) – мактаб ва университетлардаги конкрет ҳолатлар

ўрганилиб, уларни таҳлил қилиш орқали сабаб ва оқибатлар аниқланди.

Статистик таҳлил – олинган маълумотлар таҳлил қилиниб, буллингнинг таълим муҳиtida тарқалиш даражаси аниқланди.

Материал ва методлар.

Буллингнинг ўзига хос қонуниятлари мавжуд: ёш, гендер ва психологик. Уларнинг ортида нафақат жисмоний тенгсизлик, балки кўпроқ ҳокимият дисбаланси туради, бунда бир бола бошқасини турли йўллар билан ва узоқ вақт давомида бўйсундиради.

Буллингнинг хусусиятлари бир қатор маҳаллий ва хорижий тадқиқотлар билан белгиланади. Улар орасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

Биринчидан, буллинг носимметриkdir – бир томонда жисмоний ёки психологик кучга эга бўлган тажовузкор, бошқа томонда эса кучга эга бўлмаган ва учинчи шахсларнинг қўллаб-қувватлашига ва ёрдамига муҳтож бўлган жабрланувчи туради².

Иккинчидан, буллинг ўсмирнинг ўзига ишончини йўқотади ва натижада унинг ўқишга ўзлаштириш билан боғлиқ муаммолар пайдо бўлади, соғлиғи бузилади, инсоний қадр-қиммати ва ўзини ҳурмат қилишига путур этади.

Учинчидан, буллинг қасддан амалга оширилади, унинг мақсади инсонга жисмоний ва руҳий азоб беришдир.

Тўртинчидан, буллинг – бу нафақат тажовузкор ва жабрланувчи иштирок этадиган гуруҳ жараёни, балки Д. Олвеус ёзганидек:

Масхара қилувчи ўқувчилар (булли) – одатда жисмонан ва психологик жиҳатдан кучли бола, ўз қадр-қимматини ҳис қилиш камайган ва камситиш ва ҳақоратлар ҳисобига ўзини тасдиқлайди. Шунингдек, зўравонлик ташаббускори диққат марказида бўлишни истаган, тажовузкор хатти-ҳаракатли импульсив ўсмирлар ёки жабрланувчи бўлишдан қўрққанлар бўлиши мумкин³.

Масхара қилинадиган ўқувчи. «Жабрланувчи» – бу ўзига ишонмаган, паст ўзини-

¹ Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15–18.

² Кувшинова О.А. Люди и время: конфликт поколений в зеркале социального согласия. – Тюмень: Печатник, 2009. – С. 16–17.

³ Маланцева О.Д. «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать? // Социальная педагогика. – 2007. – № 4. – С. 90–92.

ўзи баҳолаган, дамдуз, дўстлари бўлмаган бола. Ва, албатта, тажовузкордан жисмоний жиҳатдан заифроқдир. У ҳар қандай сабабларга кўра масхара қилиниши мумкин: ҳар қандай жисмоний нуқсонлар, нохуш оиладан бўлиш, кўпинча касал бўлиб, дарсларни ўтказиб юбориши.

Эргаштирувчилар ёки шериклар - зўравонликни қўллаб-қувватлайдиган, аммо унинг ташаббускори бўлмаган болалар.

Тарафдорлар ёки пассивлар - зўравонликни фаол равишда ва барча мумкин бўлган йўллар билан қўллаб-қувватлайдиган, аммо бунга бевосита алоқаси бўлмаган болалар.

Пассив тарафдорлар ёки буллингнинг эҳтимолий иштирокчилари. Бундай болаларга масхара қилиш ёқади, лекин улар буни бошқалар олдида кўрсатмайдилар.

Бепарво кузатувчилар - жараёнда иштирок этмайдиган ва муайян позицияни ушламайдиган болалар. Уларга барибир деб айтиш мумкин, лекин йўқ, улар ўз кучсизликларининг айбини ҳис қиладилар.

Эҳтимолий ҳимоячилар зўравонликни ёқтирмайдилар ва жабрланувчини ҳимоя қилишни ўз бурчлари деб биладилар, лекин ҳеч нарса қилмайдилар.

Ҳимоячилар масхара қилишни ёқтирмайдилар, жабрланувчи ўқувчига ёрдам берадилар ёки ёрдам беришга ҳаракат қиладилар.

Аммо барча олимлар тажовузкор ва «жабрланувчи»нинг ягона портрети йўқ деган фикрга қўшиладилар. Ҳар қандай бола уларга айланиши мумкин.

Бешинчидан, буллинг ҳеч қачон ўз-ўзидан тўхтамайди, ҳар доим ва барча ҳолатларда буллингнинг барча иштирокчиларига ёрдам ва қўллаб-қувватлаш керак.

Олтинчидан, Д. Олвеус тажовузкорнинг салбий ҳаракатларининг такрорийлиги ва давомийлиги каби хусусиятига эътибор қаратади. Тажовузкорнинг салбий ҳаракатларининг ушбу хусусияти, бир томондан, тажовузкор жабрланувчига нисбатан зўравонлик ҳаракатларини узоқ вақт давомида амалга оширишга қизиқишини сақлаб қолиши ва, бошқа томондан, жабрланувчи

заифроқ ва буллинг вазиятида ўзини ҳимоя қила олмаслиги натижасида юзага келади¹.

Муҳокама ва натижалар.

Бир хил болаларга қаратилган узоқ муддатли тажовуз улар орасида барқарор муносабатларни яратади, бунда буллинг виктимизация билан тўлдирилади. Ушбу тажовузкорлик шакли бошланғич ва ўрта мактаб ёшига хосдир. Бошланғич мактабдан ўрта мактабга ўтишда буллингнинг заифлашиш тенденцияси мавжуд, аммо баъзиларда бу шахсиятнинг барқарор хусусияти бўлиб, ёши билан унинг намоён бўлиш шакллари ўзгаради.

Мактаб зўравонлиги ифодаланган шаклларни кўриб чиқадиган бўлсак, турли нуқтаи назарлар мавжуд. Шундай қилиб, И.С. Бердишев² оғзаки, хатти-ҳаракат ва асл тажовузкор буллинг, жисмоний зўравонлик билан бирга мавжудлиги ҳақида фикр билдиради; Д. Лейн психологик ва жисмоний зўравонликни ажратиб кўрсатади; О.Д. Маланцева³ ўз эътиборини зўравонликнинг қуйидаги турларига қаратади: жисмоний, ҳиссий, вербал, руҳий ва жинсий.

Умуман олганда, мактаб зўравонлиги жабрланувчига нисбатан тажовузкорнинг турли хатти-ҳаракатларини ўз ичига олади, аммо уларнинг барчаси фақат битта нарсаси, жисмоний, ҳиссий, иқтисодий ва жинсий зўравонлик ёрдамида камситишга қаратилган. Уларнинг ҳар бирини кўриб чиқамиз⁴.

Жабрланувчида ҳиссий тарангликни келтириб чиқарадиган, ўзини-ўзи баҳолашни пасайтирадиган ҳиссий зўравонлик. Камситиш ҳақорат ва таҳдидлар орқали содир бўлади, яъни асосий қурол овоздир. Яқинда мактаб буллингнинг янги бир тури пайдо бўлди - бу кибербуллинг. Жабрланувчи турли ижтимоий тармоқлар орқали камситилади ва ҳақоратланади. Тенгдошлар томони-

¹ Smith P.K. & Sharp S. (1994). «School Bullying: Insights and Perspectives» Routledge.

² Бердиева Г.Дж. «Социально-психологические особенности возникновения конфликтных ситуаций у студентов» // Проблемы современного образования, № 5, 2020 год.

³ Бердышев И.С. Лекарство против ненависти // Первое сентября – 2005. – № 18. – С. 3.

⁴ Попова Е.И., Пчелинцева И.В. Специфика жестокого обращения с детьми в школьной среде // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № 6 (июнь). – С. 106–110. – URL: <http://e-koncept.ru/2014/14158.htm>.

дан таъқиб қилиш Россия ва хорижий мактаб ўқувчилари ва талабалари орасида мода ўйинга айланди. АҚШда компьютерда таъқиб қилиш туфайли алоҳида баланд овозли ўз жонига қасд қилиш ҳолатларидан сўнг, алоҳида штатлар парламентлари булларга жаримадан тортиб бир неча йилгача озодликдан маҳрум қилишгача бўлган жазони кўзда тутувчи қонун қабул қилди. Россияда бунга ўхшаш ҳеч нарса йўқ, гарчи тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мамлакатимизда ҳар 4 боладан бири интернетда камситилади ва таъқиб қилинади.

Кибербуллинг – бу турли хатти-ҳаракатларни ўз ичига оловчи тазйиқ шаклидир. Энг оддий шакллари – жиддий қабул қилинмайдиган ҳазиллар бўлса, энг оғир шакллари – психологик виртуал террор бўлиб, у қайтариб бўлмайдиган зарар етказиши, ўзига шикаст етказиш ва ҳатто ўз жонига қасд қилишга олиб келиши мумкин. Шунингдек, «буллицид» тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, у буллинг натижасида қурбоннинг ҳалок бўлишини англатади.

Шундай қилиб, мактаб зўравонлиги болаларга бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади:

Зўравонлик узоқ муддат давом этгани учун тўғридан-тўғри таъсир қилади. Ўзига бўлган ишонч пасаяди, ўсмир ўзига ёпиқ бўлиб қолади, синфдошлари билан мулоқотга кирмайди, чунки у камситилишидан ёки ҳақорат қилинишидан қўрқади. Баъзан эса у мулоқот қилишни хоҳлайди, лекин синфдошлари уни четлаб ўтишади, чунки улар ҳам буллинг қурбони бўлиб қолишдан қўрқишади. Бу эса келажакда болага жамиятга мослашишда қийинчилик туғдиради.

Мактаб зўравонлигига дуч келган болалар нафақат синфда паст ижтимоий мақомга эга бўлиб қолади, балки психологик травма ҳам олади. Бу болада асабий-психологик ва ҳуққатвор бузилишларига олиб келади. Унинг севимли машғулотларига бўлган қизиқиши йўқолади, ўқиш сифати пасаяди, уйқу ва иштаҳа бузилади, депрессия аломатлари пайдо бўлади. Ушбу ҳолатлар посттравматик синдром шаклланишига олиб келиши мумкин.

Буллинг қурбонлари одатда ўзларига нисбатан ҳазиллар ёки таҳқирли муносабатлар ҳақида гапиришмайди. Бироқ, уларнинг

мактабга бораётганда ёки уйга қайтаётганда қандай кайфиятда эканлиги ва ҳуққатворидаги ўзгаришлар орқали буллингни сезиш мумкин.

Буллинг қурбонлари ўзларини ҳимоясиз ҳис қиладилар ва доимий хавф остида эканликларини сезадилар. Ўсмир ўзига бўлган ҳурматини йўқотади ва ўз кучига ишонмай қўяди. Жуда оғир буллинг ҳолатлари эса қурбонни ҳаёт билан ҳисоб-китоб қилишга мажбур қилиши мумкин. Шу сабабли, ота-оналар ва яқинлар боланинг хатти-ҳаракатларидаги кичик ўзгаришларга эътиборли бўлишлари жуда муҳим.

Буллингнинг олдини олиш ва унга қарши кураш

Буллинг муаммосини ҳал қилиш учун замонавий мактабларда тизимли профилактика ишлари олиб борилиши керак. Бугунги кунда кўпгина мактабларда буллингнинг олдини олиш бўйича махсус дастурлар мавжуд эмас. Асосий ёндашувлар эса одатда қуйидагилардан иборат:

Буллинг жараёнида иштирок этган болалар билан индивидуал ишлаш – зўравон ва қурбонлар билан алоҳида суҳбат ўтказиш.

Синф жамоаси билан ишлаш – синфда ўзаро ёрдам ва қўллаб-қувватлаш муҳитини яратиш.

Бу борада энг муҳим стратегиялар қуйидагилар:

- агрессорларнинг сабр-тоқат ва ўзини бошқариш кўникмаларини ривожлантириш;
- буллинг қурбонларига ижтимоий мослашиш ва ўзини ҳимоя қилишга ўргатиш;
- синф жамоасида ўзаро ишонч ва қўллаб-қувватлаш муҳитини мустаҳкамлаш.

Хулоса.

Сўнги йилларда ривожланган мамлакатларда таълим муассасаларида мактаб зўравонлигига нисбатан муносабат анча жиддийлашди. Буллингнинг олдини олиш бўйича турли профилактика дастурлари жорий этилмоқда.

Бундай дастурларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш жуда муҳим, чунки ўсмирлар вояга етиш арафасида турибди ва жамиятнинг келажакдаги муносабатлари ва ўзаро алоқалари айнан уларга боғлиқ бўлади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Berdieva G.J. "Relationships between conflict behavior and conflict situations in the student community". American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 10, 412–415. Retrieved from <http://www.ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/389>
2. Berdieva Gulmira Juraevna. "Psychological basis of the concept of conflict behavior". Archive of Conferences, 2021 yil.
3. Berdiyeva, G. (2024). Bullying in the pedagogical team: a socio-psychological analysis. News of the NUUZ, 1(1.10.1), 59-60. <https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.10.1.4721>
4. Smith, P. K., & Sharp, S. (1994). «School Bullying: Insights and Perspectives» Routledge.
5. Бердиева Г.Дж. "Социально-психологические особенности возникновения конфликтных ситуаций у студентов" // Проблемы современного образования, № 5, 2020 год.
6. Бердышев, И.С. Лекарство против ненависти // Первое сентября – 2005. – № 18. – С. 3.
7. Губанова С. Школьный буллинг – что это?
8. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15–18.
9. Кувшинова О.А. Люди и время: конфликт поколений в зеркале социального согласия. – Тюмень: Печатник, 2009. – С. 16-17.
10. Маланцева О.Д. «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать? // Социальная педагогика. – 2007. – № 4. – С. 90–92.
11. Попова Е.И., Пчелинцева И.В. Специфика жестокого обращения с детьми в школьной среде // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № 6 (июнь). – С. 106–110. – URL: <http://e-koncept.ru/2014/14158.htm>.
12. Health at school, Dukes Clement (1905), London, Rivington, 1905, XXXVI, 606 p.